

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ: ФЕНОМЕН ПАРОДІЮВАННЯ

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

У великому корпусі українських народних дум пародійні думи посідають особливе місце. Своїм походженням вони пов'язані насамперед із двома традиціями: епічною й пародійною. Епічність традиції в пародійних думах виявляється в способі виконання (речитатив), носіях пародійних дум (найчастіше це кобзарі й лірники), у їх поетиці, характерній для типових дум. Пародійна дума «оперує запасом образів і висловів, котрі належать до кобзарського репертуару і повторюються як *loci communes* кобзарського епосу» [3; 16]. Схожість пародійних і звичайних дум значна, вона пояснюється не запозичанням із дум, а «черпанням з одного спільного джерела — кобзарської традиції» [3; 25].

Традиція пародіювання добре відома в народній і літературній творчості. Дослідниця історії пародії в Україні в XVIII ст. Варвара Адріанова-Перетц зазначала: «Прибираючи жартівливий зміст в одну з поважних давніх літературних форм, пародія, природна річ, з тих первотворів повинна була вибирати такі, котрі були надто добре відомі читачеві, отже й легесенько могли викликати відчуття пародіювання» [1; 1]. Тобто пародії виникали лише на поширені, популярні жанри. Це однією умовою виникнення пародії є так звана розробленість, у нашому випадку виспіваність, текстів.

Виконання пародійної думи вимагало «спеціальної поетичної техніки, на яку не міг би здобутися «невчений» пародист». Для комічного ефекту, на який розрахована пародійна дума, виконавець мусив бути знайомим «з усіма секретами думового мистецтва», щоб могли «обходитись так фамільярно» [3; 16–20]. Очевидно, ці твори не належали до «офіційного репертуару професії, а більше до внутрішньо-корпоративного вжитку, та, може, ще для відповідного цивільного слухача, досить розбещеного чи досить п'яного, щоб смакувати сі незвичайні «думи». Се пояснює і деяке не дуже значне поширення цих творів і їх своєрід-

ний художній рівень». К. Грушевська робить висновок, що ніяка кобзарська корпорація не доклала належних зусиль, щоб «сконсолідувати, «виспівати» текст справжньої думи» [3; 27].

Дослідниця в уже згаданій розвідці, присвяченій «Думі про Чабана», зазначає, що кобзар Голуб, від якого М. Б. Коросташ у 1927 році записав «Чабанську думу», «виконував свою пісню [йдеться про розглядувану пародію — *І. К-Ф.*] по-кобзарськи, на лад думи тільки без інструмента» [3; 15].

Причини виникнення пародій, очевидно, слід шукати в психології творчості. «Посміхання з власної професії чи мистецтва належить до дуже розповсюджених і цілком нормальних явищ психологічної реакції на постійне суспільне оточення, особливо на професійну рутину. Не порушаючи звичайної пошани до того, чому людина служить цілим своїм життям, ся реакція дає час від часу необхідну полегшу напруженим в привичних жестах і позах мускулам, розправляючи їх увільняючим сміхом» [3; 21]. Цей висновок Катерини Грушевської сьогодні не викликає заперечень, але свого часу (1927 р.) він був новаторським і заперечував позицію Павла Житецького, Івана Каманіна, Дмитра Ревуцького, які підставою виникнення пародій вважали виродження лицарства, традиції, глузування з козаччини.

Відомий дослідник традиції пародіювання в народній і літературній творчості Григорій Нудьга основною ознакою пародії вважав вкладання в серйозну форму жартівливого змісту, на відміну від трагедії, коли серйозний зміст вкладається в жартівливу форму [9; 6].

Пародійні думи — це думи, які за способом виконання, поетичними засобами належать до українського епосу, а за змістом і ставленням до них самих виконавців — до пародій. Про правильність першого положення цього визначення свідчить, крім іншого, факт, що Порфи-

рій Мартинович, який зафіксував найбільшу кількість пародійних дум, завжди долучав ці тексти до збірників дум, які готував і надсилав видавцям до друку. Так, у Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України у фонді П. Мартиновича 11–4 в одиниці збереження 724 відібрано 48 дум, переписаних начисто. Серед них «Дума про Михія», подана під номером 25, а також «Вареницька невольницька дума» («Шута риболова пісня» — назва П. Мартиновича) — під номером 42. А в одиниці зберігання 565 «Дума про Михія» подана поряд із думами «1. Про трьох братів озовських. 2. Про Олексія Поповича. 3. Про Кішку Самійла. 4. Про Хведора безрідного. 5. Про трьох братів самарських. 6. Про Коновченка вдовиченка. 7. Про Сокола. (Невольницька.) 8. Вітчим. 9. Про вдову. 10. Про сестру та брата. 11. Про Михія». Ці тексти подані під назвою «Козацькі пісні». У цій самій одиниці зберігання усі перелічені думи переписані ще раз, але вже в стовпчик, і пронумеровані.

Про аргументованість другої тези визначення свідчать, зокрема, репліки виконавців, які зазначали, що ця дума не типова, її завдання — розважити: «Нну це вже чудна!.. Це прямо шо чудна» — «Дума про Михія» («Діда Прыхидька пісьня») (Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 725, арк. 86 зв.); «Я цёго чабанá я чула, Такъ я ёго забўла. Було росказуемъ и сьміемось було сь цёго чабана, шо зрбду не чувъ, якъ дзвонь дзвбнятъ» — «Дума про чабана» («Чабаньський рбссказ») (Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 714, арк. 272 зв.); «Не така то плакаты. Ну це жъ будто качьмарська [тільки] называйеться пісьня.» — «Дума про чабана» («Чабанъ. Про чабанá. Прыбавўтка. Пісьня про чабанá.») (Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 899, арк. 20).

Репліки виконавців, які дуже слушно занотував П. Мартинович, дають підставу стверджувати, що пародійні думи не були спонтанною імпровізацією, а досить виспіваним

текстом. Ось ремарка до «Думи про чабана» «Вона такъ до ладу ця казочка, та забўла, знать їй морока. Такъ усе хьмерно їй» (Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 714, арк. 272 зв.).

Чи не найважливішим завданням фольклориста є пошук текстів пародійних дум у рукописних фондах і архівах. Ця робота ускладнюється тим, що пародійні думи збирачі називали по-різному, або взагалі не записували їх.

Отже, пародійні думи, які раніше не були опубліковані, містяться у фонді Порфирія Мартиновича: фонд 11–4, одиниці зберігання 714, 724, 725, 899, 902.

Зважаючи на зазначені вище ознаки пародійних дум, а також на підставі наявних у моєму розпорядженні текстів, виокремлюю чотири сюжети пародійних дум.

«Дума про Чабана» (11 варіантів, з них три раніше не публіковані) — це розповідь недбалого пастуха про те, як він розгубив, а згодом знайшов (у деяких варіантах — не знайшов) свої вівці.

«Вареницька невольницька» (8 варіантів, з них чотири раніше не публіковані). До цієї думи маємо коментар виконавця:

Це не письня а це таке не письня а така прыказка. Слипецъка прыказка. Значить зйдутьця братчыкы то наш [нерозбірливо — І.К-Ф]. А слово закончено тай не дуже. Названия слово слипецъке. Названия слипецъке слово. Ото й оце сыни дыни. (Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 902, арк. 10).

Це розповідь оповідача про те, як ліричний герой думи «боровся», тобто поїдав вареники.

«Дума про Михія» («Діда Прихидьки пісня») (2 варіанти, з них один раніше не публікований). Оповідач так коментує назву цієї думи: «Есть и такъ и такъ звуть: Прыхидько й Мыхійко. Нну Мыхійко хай буде въ письню, а Прыхидько росказъ буде». Отже, Прихидько — це маленький дідок у незвичайному вбранні, який мав певні зорові галюцинації. Він сумує через те, що настали не ті часи, що були. Колись було з ким поговорити, а тепер він сам.

«Дума про Микитку» (1 варіант). Ця пародійна дума нагадує голосіння. Виконавець описує, як погано почуватиметься Микитка, коли він захворіє, і до нього приходитимуть лікарі, а також, що буде з Микиткою, якщо він помре.

Текстовий аналіз пародійних дум свідчить, що дума складається із кількох мотивів, які скомпільовані в один текст. Особливо добре це видно із записів думи «Вареницька невольницька». Перед тим, як наспівати П. Мартиновичеві цілий текст думи, респондент згадує її фрагменти, які Мартинович записував за оповідачем.

Традиційні мотиви пародійних дум розповідають про переляк головного героя, його втечу на піч, зорові галюцинації, поїдання вареників, незвичайні й смішні події:

*Ой на Чорному морі
Пидъ прѣпечкомъ доли
И тамъ то куца собака обмѣтыцю выйыдала.
И дѣ не взялся съ помыйныци бѣстрая хвѣля
И куцоу собаци хвѣсть открутила.
А йа тыйи хвѣли злякався
И въ лиса ѝ у темныйи лугы подався
На пичъ у кутѣчокъ.*

(Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4,
од. зб. 725, арк. 114 зв.)

*Булá в мѣне жѣнка Марѣйна,
Та предобрѣщѣй бѣрщъ варѣла.
Якъ схватѣлася на нѣшому борщѣви
Та на сѣтому
Та на дѣброму
Зло супротѣвна хвѣля,
То томѣ куцоу собаци
Пры самѣй срѣци
Хвѣсть виткрутила.
То я тѣйи супротѣвнойи хвѣли злякався,
Та на дѣки степá по вѣлькихъ лугáхъ подався
Та на пичъ у кутѣчокъ исховáвся.*

(Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4,
од. зб. 902, арк. 16)

Згадану в тексті зло супротівну хвилю маємо і в думі «Дида Прыхидьки писня». Залежно від того, що відбувається з хвилею, будується текст думи: в одному випадку персонаж думи лякається хвилі, тому тікає на піч, а далі йде фрагмент із «визволенням» вареників, тобто їх поїданням. Якщо хвиля позбавляє собаку хвоста, то останній потрапляє до рук діда Прихидька, який використовуватиме хвіст, щоб обганяти мухи. Іноді фрагменти пародійних дум схожі із фрагментами інших жанрів. Наприклад, епізод із безхвостим вовком маємо в творі «И онукова ѝ дидова казка» (Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 714, арк. 207 зв.). Таких прикладів можна знайти чимало. Це свідчить, зокрема, про давність пародіювання.

Важливим моментом у студіях над пародійними думами є виявлення спільних із думами образів, словесних фрагментів.

*Стѣять на польци варѣнычкы
Ы я на ѝыхъ моргáю.
Варѣнычкы
Невольнычкы
Въ мáсьли потопáютъ
И вонѣ соби нивѣткиля поратѣнку не мають.*
(Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4,
од. зб. 725, арк. 114 зв.)

Це «Вареницька невольницька дума». Ті ж «невольники» в однойменній думі:

*Стали бѣдні невольники на собѣ кров
християнську забачати
Стаи землю турецьку віру
бусурманську клясти проклинати*
(Т. 1, № 1, вар. А, ряд. 27–28).

*«Гей, орлику-братіку!
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш,
Чи не бачив ти моєї штирі та бирі,
А попереду черкелесенький кізочок?»*
(Записано від Петра Голуба)

Це «Дума про Чабана». А ось дума «Сокіл»:

То сокіл... то жалібно квилить проквиляє,
Сизого орла в вічи забачає
Та словами до нього промовляє:
Ей сизокрилий орле
Чи ти не чув не бачив, де то моє дитя
Бездітне та безрідне ясне соколе поділося
(Т. 1, № 3, вар. А).

Григорій Нудьга зазначає, що «Дума про Чабана» має текстові паралелі із думами «Козак Голота», «Козак Фесько Ганжа Андибер» та іншими. Тобто, пародійні думи відтворюють стиль і форму не однієї думи, а цілого циклу [8; 53–54].

Початок деяких варіантів думи «Вареницька невольницька» пародіює «традиційний початок морських дум: «На Чорному морі, на білому камені» [11; 165]:

Ой на Чорному морі
Пидь пріпечкомъ дѣли
И тамъ то кѹца собѣка обмѣтъцю вѣйыдѣла.
(Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4,
од. зб. 714, арк. 29).

Чимало інших образів і слів думи запозичені із дум про бурю на Чорному морі, про Олексія Поповича та з невольницьких плачів [11; 165–167].

«Дума про Михія» пародіює низку образів широковідомих дум, зокрема персонажа героїчної думи «Отаман Матяш старий», хоча це й не надто помітно із тексту; виїзд Михійка для активних дій пародіює насамперед героя думи «Козак Нетяга» [11; 210–213]. Маємо тут також паралелі із думами «Самійло Кішка», «Сестра і брат».

Ой на славній Украйбіни
У славному ліси вѣ Лебедьбіни
Тамъ жьивъ прожывѣвѣ дидѣкъ старѣнькій
Прыхидько¹ манѣнькій
И на йѣму штанѣ солѣмьяни,
А постолѣ лѣччани вѣязѣви
А онучи рядьняни

А валові волѣкы

Не сѹкани, вѣ одну стѣлку

Сѣ товстѣго жинѣцького вѣлу.

(Наукові фонди ІМФЕ, ф. 11–4,
од. зб. 714, арк. 8–9).

Ці студії дають підставу зробити висновок, що пародійні думи і думи традиційні мають такі спільні характеристики: їх виконували ті самі кобзарі чи лірники; той самий спосіб виконання — речитатив; для пародійних дум характерні словесні звороти, слова й образи, які в корпусі народних дум є традиційними.

Не викликає сумніву той факт, що повне видання українського народного епосу повинне містити весь корпус пародійних дум, оскільки їх функціонування свідчить про популярність, поширеність, довершеність поетичних засобів думового епосу, а також відображає цілісний склад кобзарської традиції на Україні.

¹У цьому тексті щоразу під словом *Прыхидько* написано слово *Мыхійко* в тій самій словоформі.

1. *Адріанова-Перетц В.* До історії пародії на Україні в XVIII віці («Служба пиворезамъ» 1740 року). — Без року й місця видання.
2. *Возняк М.* Із збірника Кондрацького кінця XVII в. (кілька нових даних до старої української пісенности) // ЗНТШ. — СXLVII. — 1927. — С. 155–179.
3. *Грушевська К.* На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» — причиною до питання про пародії на кобзарські думи) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні 2. — 1929. — С. 13–50.
4. *Думи / Упор., вступ. стаття та коментарі Г. Нудьги.* — К., — 19690.
5. *Кухаренко Я.* Вівці и чабани вѣ Чорноморіі // Основа. — 1862. — № 5. — С. 29–39.
6. *Манжура И.* Талавиря // Киев. старина. — 1883. — № 4. — С. 907–908.
7. *Мишанич С.* Один із підрозділів українських народних дум. // ЗНТШ. — 1992. — Т. ССXXIII. — С. 11–32.
8. *Нос С. Курта* // Киев. старина. — 1882. — № 8. — С. 385–387.
9. *Нудьга Г.* Бойовий, популярний жанр // Українські пародії / Упор., вступ. стаття, примітки та коментарі Г. Нудьги. — К., 1963.
10. *Нудьга Г.* Пародія в українській літературі. — К., 1961.

11. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. — К., 1994.
12. Ревуцький Д. Сучасна пародія на українську народну думу // Етнографічний вісник. — 1925. — № 1. — С. 69–71.
13. Українські записи Порфирія Мартиновича. — К., 1906.
14. Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П. Павлій, М. Родіна, М. Стельмах. — К., 1955.
15. Українські пародії / Упор., вступ. стаття, примітки та коментарі Г. Нудьги. — К., 1963.
16. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Собранные П. Чубинскимъ. — С.Пб., 1874. — Т. 5.
17. Kolberg O. *Dzieła wszystkie. Pokucie III*, 1888.

The article is about specific features of functioning of the Ukrainian national mock ballads, which originate from epic and mock traditions. The author distinguishes and analyses 4 plots of the mock ballads.

НАРОДНА КУЛЬТУРА І ПОБУТ ЗАКАРПАТЦІВ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ КРАЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — поч. ХХ ст.

Павло ФЕДАКА

Розвиток етнографічної науки та етнографічних знань на Закарпатті в означений період проходив у боротьбі за застосування наукових методів збирання, фіксування та опрацювання матеріалів, проти дилетантизму, пов'язаного з відсутністю наукових центрів, товариств, друкованих органів, у яких би формувались наукові принципи етнології, а також з політикою національного утиску закарпатських українців, внаслідок чого вивчення культурно-національних традицій, зокрема етнографічних, спрямовувалось у шовіністичне русло.

Звичайно, у цьому процесі були й періоди поживлення та піднесення етнологічних досліджень, пов'язані з діяльністю окремих визначних постатей — вчених, культурних і церковних діячів, переважно священиків.

У цьому зв'язку не можна не згадати початковий етап досліджень 20–30-х років ХІХ ст., пов'язаний з іменами Михайла Лучкая, Василя Довговича, Івана Фогорашія, Юрія Венеліна Гуци та інших закарпатців. Зокрема, В. Довгович, на думку деяких дослідників, зробив першу в українській науці спробу на

Хочу висловити щиру подяку Галині Довженок, яка люб'язно надала мені інформацію про наявні в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського пародійні думи, які їй вдалося знайти (усього 10 номерів), а також Надії Пазяк, яка допомогала мені розшифрувати архівні записи.

закарпатському матеріалі теоретично визначити завдання і предмет етнографії та методи етнографічного дослідження, а М. Лучкай — обґрунтувати думку про автохтонність українців Закарпаття¹.

Слушною є думка Ярослава Дашкевича про те, що на базі етнографічних зацікавлень і праць Й. Базиловича, І. Орлая, В. Довговича, Ю. Венеліна, М. Лучкая, І. Фогорашія, І. Дулішквича «напрями етнографічних зацікавлень поступово, протягом першої половини ХІХ ст., привели до виникнення закарпатської етнографічної проблематики в її науковому — досить близькому до сучасного — розумінні»². Лише глибоким культурним занепадом, в якому опинилося Закарпаття внаслідок соціального і національного гноблення, можна пояснити той факт, що за обсягом етнографічних досліджень тут не досягли такого рівня, як на решті українських земель. Незважаючи на це, праці авторів 20–30-х років ХІХ ст., що дійшли до нашого часу, заслуговують на увагу як важливе історико-етнографічне джерело, вони зберігають і нині джерелознавчу цінність